

JOQARI BILIMLENDIRIW SISTEMASINDAĞI QOSPA TERMINLER

Qalbaeva Zulkumar

*Özbekstan Respublikasi Ilimler Akademiyası
Qaraqalpaqstan býlimi Qaraqalpaq gumanitar
ilimler ilim-izertlew instituti tayanish doktorantı*

Annotaciya: Maqalamızda pedagogikalıq terminler, ásirese joqarı bilimlendiriw salasında qollanılıtuğın termin sózlerge toqtap ótilgen. Joqarı oqıw orinlarında jiyi qollanılıtuğın hám jańadan kirip kelip atrığan termin sózlerge hám olardıń jasalıwına ayriqsha diqqat bólindi. Qospa termin sózlerdiń qurılışı haqqında aytıp ótildi.

Gilt sózler: termin, terminologiya, bilimlendiriw, pedagogika, til.

Annotation: Pedagogical terms, especially those used in the field of higher education, are highlighted in our article. Special attention was paid to the style of the term, which is used in places of high flow. It was said about the construction of the term complex.

Key words: term, terminology, education, pedagogy, language.

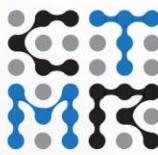
Bizge málım qaraqalpaq tilindegi sózler ishki hám sırtqı usıllar menen rawajlanıp hám bayıp otıradı. Affiksaciya, sóz qosılıw, leksika-semantika hám leksika-sintaksislik usıllar sóz jasalıw tarawınıń túrleri bolatuğın bolsa, solardiń eń ónimlisi affiksaciya hám sóz qosılıw usılları bolıp tabıladı. Bul maqalamızda áyne sóz qosılıw usılı menen jasalǵan sózler, yaǵníy terminler haqqında sóz etemiz.

Bunnan aldın ápiwayı qara sózlerden parıq qılatuğın termin sózlerge de diqqat bólıw orınlı. Usı orında qazaq ilimpazı Ómirzaq Aytbayuliniń “Qazaq til biliminiń terminologiyalyq máseleleri” miynetinde termin haqqında aytılǵan mına sózler orınlı: Kim qalay qoldansa da, termin sózderdiń álewmet ómiriniń qatınas quralındıq qájetin qamtamasız etip otırǵanı dawsız. Yaǵníy termsiz qoldanıs bolmaydı, termsiz ǵılımiy oy-pikirdi órbitiwge bolmaydı.¹

Joqarı bilimlendiriw terminlerine názer awdarsaq, derlik kóphshılıgi shet tilinen kirgen jańa sózler (neologizmler) boladı degen túsinikte bolamız. Degen menen ishki usılı menen yaǵníy sóz qosılıw usılı menen jasalıp otırǵan joqarı oqıw orınları terminleriniń bar ekenligine kózimiz túsedı. Bilemiz, sóz qosılıw usılı menen jańa mánili qospa sózler jasalıp otıradı.

Mısalı: sabaq kestesi, jıllıq is-reje, aqılıy hújim, ámeliy sabaq, ámeliy shınıǵıw, dástúriy sabaq, aralas tálim, tálim metodları, tálim-tárbiya, bazalı oqıw reje, balıq skeleti, juwmaqlawshi qadaǵalaw jumısı, shegaralıq qadaǵalaw jumısı, aralıq qadaǵalaw jumısı, monitoring jumısı, studentlik gúwaliq, sabaq strukturası, óz betinshe jumıs, kurs jumısı, pitkeriw qánigelik jumısı, oqıw metodikalıq qollanba, oqıw qollanba, jazba jumıs hám t.b.

¹ Айтбайулы Ө. Қазақ тил билимниң terminologиялық мәселелери – Алматы: «Абзал-Ай» баспасы. 2013, 9-бет.

Bul keltirilgen misallar joqarı bilimlendiriw sistemasında jiyi qollanılatuğın terminler esaplanadı. Jasalıwı boyınsha birikpegen hám juplasqan qospa sózler bolıp, derlik kóphshılıgi atawışh sózlerden quralǵan.

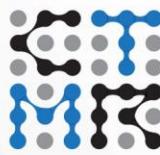
Sonday-aq, shet tilinen ózlesken sózler de qaraqalpaq tili terminologiyasın bayıtıp otıradı. Bul ózlesken sózler ádette qaysı tilden ózlesse sol tildegi formasın ózgertpesten qollanıladı. Bunday sózler arasında pedagogikalıq terminler de ushırasadı. Al bul pedagogikalıq termin sózler joqarı oqıw orınlarında jiyi qollanılatuǵınlıǵı hesh birimizge sır emes. Usınday termin sózlerden biri – “*antipedagogika*” – bul termin “anti” hám “pedagogika” sózleriniń birikpesinen payda bolǵan. Bul termin jóninde qazaq ilimpazı U.Á. Asılov hám basqa da ilimpazlar jámáátinde dúzilgen miynetinde tómendegishe túsinik beredi: “Batıs Europa elderi men AQSH ta XX ǵasırdıń ekinshi jartısında pedagogikada payda bolǵan, tárbielen bas tartıdı tulǵanı qalıplastırıwdıń maqsatqa layıq amalı dep biletin ağım. 70-jıldarı AQSH ta payda bolıp, odan Batıs Europa elderine taradı. Antipedagogikanıń ókilderi tárbieni jaqsartu maqsatında pedagogikalıq reforma jasaw múmkin emes dep sanayıdı, deskulizaciya teoriyasın jaqtawshılardı qostap, anarxiyalıq individualistik ustamında boladı. Antipedagogikanı jumısı ónbegen ne jumısbasti bolıp júrgen muǵalimder de qoldaydı...”²

Demek, qazaq til biliminde de áyne qaraqalpaq tili sıyaqlı ózge tillerden ózlesken terminler pedagogikada jiyi qollanıladı eken. Bul terminler sol tilde qalay qollanılsa, biziń tilimizde de dál solay ózgerissiz qollanıladı. Bir ǵana “*antipedagogika*” termini de anti-qarama-qarsı, pedagogika – jeteklewshi, jol kórsetiwshi pán, taraw degen eki uǵımniń qosılıwınan jasalǵan. Bul termin rus, ingleis hám ózbek tillerinde de dál usılay qollanıladı. Kelip shıǵıwı boyınsha bul termin grek tilinen kirip kelip, “*nopedagogika*” degen sózden ózlesken. Nátiyjede bul termin búgingi kúnde pedagogika tarawında, ásirese joqarı bilimlendiriwde jiyi qollanılatuğın terminge aylandı.

Qazaq tilinde de dál qaraqalpaq tili sıyaqlı terminologiya birdey rawajlanıp otırǵan. Buni onda qollanılgan termin sózlerden, ásirese pedagogikalıq terminlerden biliwge boladı. Buni qazaq tili terminleri sózligi menen tanısıp otırıp dálilgewge boladı.

Búgingi zamanagóy pedagogikada jańa terminler de qáliplesip otırdı. Mısalı: *araliqtan oqıtıw, kredit-modul sistemasi, zoom konferenciya, tálim kredit, akademiyalyıq dem alis, qayta tapsırıw, óz betinshe jumıs, kurs jumısı, pitkeriw qánigelik jumısı, hemis, moodle, juwmaqlawshi baqlaw jumısı, aralıq baqlaw jumısı, shegaralıq baqlaw*

² Асылов. У.Ә. Қазақ тили терминдеринин салалық ғылыми түсіндирме сөзліктери. Алматы. «Мектеп» 2022, 23-бет.

jumisi, prezentaciya jumisi, slayd jumisi, onlayn sabaq, oqiw-metodikalıq kompleks, professor-oqitiwshi hám basqalar.

Bul qatardaǵı ele de dawam ettire beriwge boladı. Óytkeni texnika-texnologiya rawajlanǵan sayın ilim hám bilimlendiriw de rawajlanıp otira beredi. Biz bul maqalamızda bolsa, áyne usı zamanagóy bilimlendiriw terminleriniń qospa túrlerine ǵana toqtalıp ótemiz. Olardıń ayırımlar tek shet tilinen ózlesken sózler bolsa, ayırımları shet tilinen ózlesken sózlerge qaraqalpaq tilindegi sózlerdiń birigiwi yaki dizbeklesiwi ya bolmasa juplasıwı arqalı jasalǵan. Bul qospa terminlerdiń jasalıwı, yaǵníy morfologiyalıq qurılısına da itibar beriw orınlı. Sonlıqtan, joqarı bilimlendiriw terminleri arasında qaysı sóz shaqabı eń kóp qollanılǵanlıǵı, jasalıwına da ayriqsha dıqqat-itibar qaratamız.

Bul arqalı qaraqalpaq tiliniń terminler sózliginiń qanshelli bay ekenligin dálillegen, sonday-aq onıń basqa da tiller menen óz ara baylanıslılıǵın ózertlep úyrengeng bolamız. Óz ara salıstıra otırıp basqa tiller menen ózgesheliklerin de úyreniw imkaniyatına iye bolamız.

Joqarı bilimlendiriw terminleri haqqında sóz bolǵanda búgingi künde jańadan kirip kelip atırǵan texnikalıq úskenereler, bilimlendiriw tarawındaǵı ózgerisler tikkeley sóz qorı bolıp xızmet etedi. Óytkeni jańa ózgerisler bolǵan sayın sózlik qorımız, terminlerimiz bayıp otıradı. Endi joqarı bilimlendiriwde qollanılatuǵın termin sózlerdiń jasalıwın kórip shıqsaq:

Akademialiq dem alıs – atlıq+(lıq)kelbetlik jasawshı qosımta+qospa atawish feyil. Yaǵníy bul qospa termin hám affiksaciya hám sóz qosılıw usılı menen jasalǵan.

Aralıqtan oqitiw – atlıq (seplik qosımtası)+atawish feyilden jasalǵan qospa termin. Bul termin jer júzi boylap mashqalaǵa aylanǵan kesellik sebepli karantin járiyalanǵanda bilimlendiriw sistemasynda qollanılǵan usıl nátiyjesinde payda bolǵan termin.

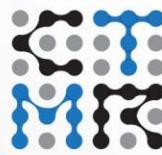
Tálım-kredit – atlıq+atlıq. Bul joqarı oqıw orınları studentleri ushın mámlekет tárepinen beriletuǵın hám payızı menen qayta tólenetuǵın járdem pulı.

Kredit-modul – atlıq+atlıq. Bul joqarı oqıw orınlarında studentlerdiń bilim dárejesin asırıwǵa háraket etiwi ushın ornatılǵan jańa sistema.

Zoom konferenciya – atlıq+atlıq. Bul termin joqarı oqıw orınları, sonday-aq basqa da mákemelerde studentler, professor-oqitiwshılar yaki jumissħilar bir-biri menen baylanıs jasawda, májlisler ótkeriwde islep shıǵılǵan hám ónimli qollanılatuǵın dástúr.

Qayta tapsırıw – ráwish+feyil. Joqarı bilimlendiriwde studentler qaldırǵan sabaqları yaki ózlestire almaǵan sabaqları ushın beriletuǵın tapsırma.

Óz betinshe jumis – almasıq+atlıq+seplik jalǵawı+ráwish jasawshı affiks+atlıq. Joqarı oqıw orınlarynda sabaqtan tis studentlerge bilimin asırıw ushın beriletuǵın tapsırma.

Kurs jumısı – atlıq+atlıq. Joqarı oqıw ornı studentleri ushın beriletuǵın úlken kólemlı sabaqtan tis beriletuǵın óz betinshe jumıs.

Pitkeriw qánigelik jumısı – atawish feyil+atlıq+kelbetlik jasawshı qosımta+atlıq. Joqarı oqıw ornın pitkeriwshiler tárepinen pitkeriw jılı jazilatuǵın ilimiý jumıs.

Juwmaqlawshı baqlaw jumısı – atlıq+atawish feyil jasawshı qosımta+kelbetlik jasawshı qosımta+atawish feyil+atlıq. Hár semestr juwmaǵında studentlerden alınatıǵın test yaki jazba jumısı.

Aralıq baqlaw jumısı – ráwısh+kelbetlik jasawshı qosımta+atawish feyil+atlıq. Studentlerden bir semestr dawamında alınıp barılatuǵın test yaki jazba jumısı.

Shegaralıq baqlaw jumısı – atlıq+kelbetlik jasawshı qosımta+atawish feyil+atlıq. Studentlerden bir semestr dawamında alınıp barılatuǵın test yaki jazba jumısı.

Oqıw-metodikalıq kompleks – atawish feyil+atlıq+kelbetlik jasawshı qosımta+atlıq. Joqarı oqıw ornı oqıtıwshılarınan talap etiletuǵın hám olar sabaq barısında qollanıwı múmkin bolǵan jazba túrdegi qollanba, bul qollanba sol oqıw ornındaǵı oqıw bólimi tárepinen arnawlı móri menen tastırıqlanǵan bolıwı tiyis.

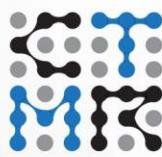
Professor-oqıtıwshı – atlıq+atlıq. Joqarı oqıw ornındaǵı ilimiý dárejege hám ilimiý ataqqı iye bolǵan sabaq beriwshi oqıtıwshı.

Aǵa oqıtıwshı – atlıq+atlıq. Oqıtıwshılarǵa mámlekет tárepinen beriletuǵın beriletuǵın sıyılı ataq.

Joqarıda kórsetilgen terminlerdiń barlıǵı birikken, birikpegen hám juplasıw arqalı jasalǵan qospa terminler. Bul terminler dáwir talabı menen rawajlanıp otırǵan hám bilimlendiriwde qollanıla baslaǵan. Joqarı bilimlendiriwde qollanilatuǵın bunday terminlerge hám olardıń jasalıwına itibar qaratsaq, derlik basım kóphiligi atawish sózlerden ibarat bolǵan.

Sonday-aq, joqarı bilimlendiriw salasınıń rawajlanǵanlıǵın onda qollanılıp atırǵan shet tilinen ózlesken termin sózlerdiń oǵada kópliginen kórsek boladı. Bul process nátiyjesinde bir soraw payda boladı: shet tilinen ózleske terminlerdiń kóp bolıwı túpkilikli sózlerimizdiń joq bolıwına yaki tilimizdiń rawajlanıwı ushın keri tásir kórsetiwine alıp kelmes pe eken?

Biz oylaymız, dáwir rawajlanıwı hám ilim-pánniń rawajlanıwı menen kirip kelip atırǵan sózler kerisinshe, tilimizdiń rawajlanıp otırıwına úles qosadı. Ol arqalı sózlik qorımız ele de bayıp hám rawajlanıp otırıdı. Terminologiya hám terminler haqqında sóz bolǵanda qazaq ilimpazı O.Aytbay ulınıń miynetinde keltirilgen mına qatarlardı aytıw orınlı: “Ólımi-texnikalıq revolyuciya kezeńinde máseleniń bulaysha qarastırılmawı múmkin de emes. Óytkeni terminologiyalıq leksika, ásirese qoǵamdıq, tabıǵat jáne texnika ólımdarı tili bul kezeńde ózgeshe damu jolina túsip, soǵan

baylanıstı neshe álwan kúrdeli problemalardı algá tartadı. Mine, sondıqtan uǵımdar jýyesin til materialı arqlı jabdiqtaytın terminologiya kez kelgen ǵılım salasınıń qısındıq mazmunın jasaytın negiz dep ataluǵa haqısı bar. Endeshe, terminologiya degenimiz ǵılım tili bolıp shıǵadı.

Iskerlik, jawapkershilik, bilgirlik, bilimdarlıq, shapshańdıq, qábilettilik talabı kúsheygen kázirgi kezeń, ásirese tildiń eń kúrdeli de bay qatparı – terminologiyalıq leksikanı rettewdi qájet etedi.”³

Haqıyatında da, terminologiya hárbi tildegi bar bolǵan sózlerdi, sózlik qordaǵı baylıqlardı, sóz marjanların dizetuǵın, bir sistemaǵa keltiretuǵın jámlespe. Ol tildegi bar bolǵan terminlerdi jámlep ǵana qoymastan revolyuciya nátiyjesinde, yaki ilim-pán rawajlanıwı nátiyjesinde qáliplesken jańa terminlerdi de baqlap otırادı hám belgili bir sistemaǵa saladı.

Maqalamızda terminlerdiń mánis-mazmuni menen bir qatar, olardıń qollanılıwı hám sózlik qurılısına da díqqat böldik. Ásirese termin sózlerdiń jasaliwı, ishki hám sırtqı jollar menen qáliplesken terminlerge de toqtalıp óttik. Biz aldın termin sózlerdi tek ǵana dara bir sózden ibarat tujırımlı mazmun beretuǵın sóz dep bilsek, al házirgi künde terminler tek dara sózden ǵana ibarat bolmawın bilip aldıq. Bul haqqında maqalamızda aytıp óttik hám misallar arqalı kórsete alındıq.

Bul misallar joqarı bilimlendiriwde tek ǵana ózimizge tán túpkilikli sózler ǵana emes, al shet tilinen ózlesken sózlerdiń de bar ekenligin, hátteki ózlesken termin sózlerdiń túpkilikli sózlerimiz benen qatar kelip bir qospa terminge aylanǵanınıń da gúwası boldıq. Álbette bul tilimizdiń ele de bayıp otırıwına belgili dárejede úles qosa alındı. Óytkeni jańa termin sózlerdiń qáliplesiwi bul sol tarawdıń da rawajlanganınan derek beredi. Al biz maqalamızda qollanǵan terminler da joqarı bilimlendiriwdiń rawajlanganınan sózsiz derek beredi.

Paydalanylǵan ádebiyatlar:

1. Асылов.У.Ә. Қазақ тили терминдериниң салалық ғылыми тусиндируме сөзликтери. Алматы. «Мектеп» 2022;
2. Айтбайулы Ә. Қазақ тил билимниң терминологиялық мәселелери – Алматы: «Абзал-Ай» баспасы. 2013;
3. Педагогик атамалар луғати: Ўзбек, рус, инглиз тилларида/ О.Мусурмонова ва бошқалар. – Т.: “TURON-IQBOL”, 2019.

³ Айтбайулы Ә. Қазақ тил билимниң терминологиялық мәселелери – Алматы: «Абзал-Ай» баспасы. 2013, 10-бет.